

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕГІ «ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ// ЖАЛҚАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ВЕРБАЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

*Айтқулова Г.А.¹, Розиева Д.С.²

¹3 курс докторанты, мамандығы «8D02310 Филология», М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан,

e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0003-4975-4746>

²PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан,

e-mail: rsdilfuza@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

Аңдатпа. Мақалада поэтикалық мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың когнитивті сипаты қарастырылады. Когнитивті лингвистика тіл арқылы қоғамдық құбылыстар мен дүниені танып білудің танымдық-теориялық негіздерін қалыптастырады. Сонымен қатар, антропоэзектік парадигма аясында халықтың танымдық болмысын концепт арқылы лингвистиканың когнитивті бағыттары мен аспектілерін ғылыми негіздейді. Концепт өз бойына халықтың мәдени болмысының барлық мазмұнын сыйдыра отырып, ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде негізгі компонент болып саналады. Поэтикалық мәтіндердегі еңбекқорлық//жалқаулық тілдік бірліктерінің когнитивті сипатын ашу барысында этностың ақиқат дүние туралы көзқарасы, мәдени танымы мен тұрмыс-тіршілігімен байланысты тілдік деректерге қол жеткізе аламыз. Бұл өз кезегінде халқымыздың ғасырлар бойы жинаған мәдени қоғамдастығы мен тіршілік етудегі қажеттілігінен, еңбек қатынастарынан туындаған дүниетанымдық санасын тануға мол мүмкіндік береді. Мақаламыздың басты мақсаты –Шәкәрім лирикасының тіліндегі еңбекқорлық//жалқаулық концептісінің когнитивті болмысын анықтау. Ғылыми мақаланың өзектілігі қазіргі антропоцентрилік парадигма аясындағы еңбекқорлық//жалқаулық концептісін айқындайтын тіл бірліктері арқылы қазақ этносының танымдық болмысын ашу болып табылады. Ғылыми мақаланың жаңалығы қазақ лингвомәдениетанымындағы еңбекқорлық//жалқаулық концептісінің алғаш рет зерттелуін жатқызуға болады.

Мақалада еңбекқорлық//жалқаулық концептілерінің поэтикалық мәтіндердегі этномәдени санаға ие тілдік оралымдарының мәдени-ұлттық семантикасы айқындалды. Зерттеу барысында еңбекқорлық// жалқаулық ұғымына қатысты тілдік бірліктердің семантикасын айқындау үшін сипаттама, этнолингвистикалық, концептілік талдау және ассоциативтік эксперимент әдістері пайдаланылды. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың когнитивтік бағыттағы іргелі еңбектері пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми құндылығы мен практикалық маңыздылығы еңбекқорлық//жалқаулық концептісінің когнитивті лингвистика контекстінде зерттелуі барысында «Поэтикалық мәтіндердің концептуалдық құрылымы» атты дәріс курстары мен когнитивті лингвистика, танымдық семантика бағытында оқу құралы ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: поэтика, концепт, фрейм, ассоциация, схема, коннотация, семантика, ұлттық дүниетаным, мәдени таңба

Негізгі ережелер

Зерттеу мақаласында поэтикалық мәтіндердегі «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің когнитивті санадағы дүниенің тілдік бейнесін құрайтын тіл бірліктері талдауға түсті. Ғылыми мақаланың мақсаты – «еңбекқорлық\жалқаулық» концептілерінің семантикалық және концептуалдық бірліктерде қолданылуын зерттеу болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін когнитивті лингвистика, концепт, концептілік өріс, ғаламның тілдік бейнесі ұғымдарына ғылыми тұрғыда тоқталып, қазіргі таңдағы концептуалдық білім аясында зерттеліп жүрген ғалымдар пікірлерін саралай отырып, әлемнің тілдік бейнесі хақында авторлық көзқарасты қалыптастыру және «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің лингвомәдени сипаттағы мазмұнын ашу сынды міндеттерге қол жеткізілді. Зерттеу пәні концептілік құрылымдар негізгі элементі болып табылатын когнитивті лингвистика бағыты. Зерттеу нысаны «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің лингвомәдени сипаттағы тілдік бірліктер.

Кіріспе

Бойына бүкіл мәдени мұра мен рухани құндылықты жинақтап, сақтайтын ұлттық тілді халықтың ой танымымен, жан ілімімен бірлікте қарау соңғы жылдары кең етек алған когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану ғылымдарының пайда болуына негіз болды. Көркем мәтінді тіл мен таным ұштастығы негізінде біртұтас жүйеде қарастыру қазақ этносының танымдық, когнитивті болмысын тануға мүмкіндік ашады. Тіл – тілдегі концептіні тануда поэтикалық мәтіндердегі ақынның қабылдау мен сезіну әрекеттері арқылы қалыптасқан бейне, ойсурет тудырушы өлең өрімдерінің семантикасын ашу бүгінгі зерттеу мақаламыздың басты мақсаты.

Когнитивті терминдердің қысқаша сөздігінде концептіге мынадай анықтама береді: концепт ұғымы адамның ойлау әрекеті мен тәжірибесін, білімін білдіретін, дүниені танып білудің адамзаттық тәжірибесі [1, 90 б.]. А.Н. Арутюнованың пайымдауынша: концепт – мәдениетке сіңген ұғым ретінде эмотивті, коннотациялы, аксиологиялық сипаты бар, тілде атауы мен атаулары бар әмбебап құбылыс [2]. Сонымен, концепт – ұлттық мәдени болмысқа негізделген ойлаудың ақпараттық негізі. Ақиқат дүние бейнесінің адам санасында сәулеленген білім ақпараттарының жүйеленген көрінісі – лексикалық, паремиологиялық, фразеологиялық тіл бірліктері арқылы тілімізде көрініс табады.

Адам алғаш өмір есігін ашқан күннен бастап үнемі толығу, толысу процесінде еңбекқорлық қасиетінің арқасында жетіліп отырады. Яғни адамды жақсылыққа тәрбиелейтін, шыдамдылыққа жол көрсететін, өзіне керекті материалдық қажеттіліктермен қамтамасыз етуде еңбектенудің маңыздылығы өмір сүру құндылықтарымен пара-пар. Еңбек тәрбиесіне ерте жастан балаларды баулуды қазақ халқы ежелден тұрақты тіркестер, мақал-мәтел, нақыл сөздерге жасырған. Ал, ақын-жазушылар адам мінезіндегі еңбеккерлікті өз шығармаларына арқау ете отырып, жалқаулықты қатты сынау барысында бұл жаман әдеттен өз ұрпағын аластатуды мақсат тұтқан.

Ғаламның тілдік бейнесі феноменін зерттеген профессор В.А. Маслова: Концептілерді әртүрлі тәсілдермен жіктеуге болады. Тақырып тұрғысынан алғанда, олар, мысалы, эмоционалды, тәрбиелік, мәтіндік және басқа да ұғымдық салаларды құрайды. Тасымалдаушыларына қарай жіктелген концептілер жеке, микротоптық, макротоптық, ұлттық, өркениеттік, жалпыадамзаттық ұғым сфераларын құрайды. Концептілер дискурстың бір немесе басқа түрінде қызмет ететінін ажыратуға болады, мысалы, педагогикалық, діни, саяси, медициналық және т.б. Дискурстың өзін бір мезгілде ұғымдарға үндеу жиынтығы ретінде және ана тілінде сөйлейтіндердің санасында бар тұжырымдама ретінде қарастыруға болады, – деп тұжырымдайды [3]. Ал, ғалым Ж.А. Манкеева тілді антропоэзектік парадигма аясында зерттеудің маңыздылығын: Көркем шығармадағы тілдік бірліктерді тілдік тұлға дәрежесінде ғаламның тілдік бейнесін беретін антропоэзектік парадигмада кешенді зерттеудің барысында олардың прагматикалық мәні ашылады [4, 557 б.].

Поэтикалық мәтіндерде *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілерінің мағыналық өрісі еңбекқорлықты барлық ізгілік атаулысының негізгі баспалдағы деп таныса, жалқаулықты күллі әлемнің дұшпаны ретінде сипаттайды. Мақаламызда осы тілдік бірліктердің когнитивті болмысын ашуда Шәкәрім өлеңдерін мысал ретінде қарастыратын боламыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Жалпы лингвистикалық ғылымдардың қалыптасуы мен дамуы барысында әлем халықтарының тілге деген қызығушылықтарының артуына себеп болды. Тіл мен таным арақатынасын концептілік құрылымдар аясында зерттеу, тілдік бірліктердің семантикалық өрісін анықтау жолында ақын, жазушылар тілін талдаудың маңызы зор. Зерттеу мақаламызда *когнитивті әдісті* поэтикалық мәтіндердегі *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілерінің вербалдану ерекшеліктерін ашуда, мағыналық өріс аясындағы ақпараттарды талдау барысында пайдаландық. Сонымен қатар, *семантикалық компоненттік* талдау әдіс-тәсілін сөздердің лексикалық мағынасын анықтауда қолдандық.

Талқылау

Қазақ әдебиетінде адам болмысының пісіп-жетілуінің классикалық үлгісін жасаған – Абай болса, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Абайдан соң қазақ әдебиетінің, қазақ поэзиясының көркемдік дәрежесін жоғары деңгейге көтерген Шәкәрім болды. Бір дәуірдің ғұлама қос ақыны мен ойшылы адамның рухани кемелденуін Шығыстың поэзиялы пәлсапасы мен батыстық әдеби философиялық ойдың озық үлгілерімен толықтыра отырып, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында жаңа тұрпатты жазба қалыптасуына елеулі үлес қосты [5, 9 б.].

Адам болып туылдым, адам боп өлу – арманым деп ағынан жарылған Шәкәрім де *Түзетпек едім заманды, өзімді тым-ақ зор тұтып*, – деген Абай да адал еңбекпен жан бағуды ізгіліктің бастауы деп дәріптеп өткен. *Фибрат*

алар артыңа із қалдырсаң, шын бақыт осыны ұқ, Мәңгілік өлмейсің, – деген Шәкәрім ар сақтап, адал еңбек ету ең алдымен адамдық борышың деп бір-ақ кесіп айтқан. Шәкәрім поэзиясының түйіні – ақ жүрек, таза ақыл, адал еңбек иесі түзу адамды қалыптастыру, сол арқылы қоғамды түзеу. Адал жүріп, адал еңбек сауғанда ғана қоғамдық кемелденудің биік шыңын бағындыратындығына адамзатты үндеген. Халықтық педагогиканың қайнар бастауы – халық даналығы, оны жасаушы тұлғалар болса, Шәкәрім философиясы қазақи дүниетаным негіздеріне сүйенген ең алғашқы адамды кемелдену дәрежесіне көтеретін ілімдерге толы шығармалар болатын. Шәкәрім шығармашылығының бар болмысы – адамның мінез құлқын жөнге келтіріп, өзіне, қоғамға пайдалы істерге жетелеу болып табылады. Мәселен ақынның «Жастарға» өлеңінде:

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам, айла, зорлықсыз мал табалық.
Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік
Бір білімді данышпан жан табалық.
...Ойланар уақыт болды бас қосарлық,
Дұспан көп енді бізге жол тосарлық,
Арамдықтан көңілді арылталық,
Ақыл ойлап, адалға қол басарлық [6, 34 б.].

Шәкәрім поэзиясында халықтық таным мен ұлттық ойлау жүйесі тоғысқан. Адал жүріп, арлы болу, таза еңбекпен күнелту сынды ізгі игіліктер адамды биік белестерге жетелейтіндігін алға тартады. Сол үшін де «Адамдық борышың» деген туындысында:

Адамдық борышың –
Халқыңа еңбек қыл!
Ақ жолдан айныма,
Ар сақта оны біл!
Талаптан да,
Білім мен өнер үйрен!
Өнерсіз, білімсіз
Болады ақыл тұл! [6, 15 б.].

Яғни «Адамдық борыш» деген болмыс ар ұятқа байланған еңбектің қажырлы игілігі арқылы толысып отыратынын атап көрсетеді.

Ақ жүрекпен, таза ақыл, Қылсаң адал еңбек деген өлең жолдарынан ойшылдың ақыл мен еңбекті қатар алып жүрген адамның бұл пәниде шатаса қоймайтындығын алға тартады. «Еңбекке шыда ебін тап та, *Сабырдың түбі-сары алтын*. Өзімшіл болма, көпті ардақта, Адамның бәрі өз халқың» [6, 149 б.]. Еңбекқор қашанда шыдамды, сабырлы, өзінен басқаны өзіндей көретін дәрежедегі адам болатұғынын осы өлең жолдары арқылы бағамдаймыз.

Еріншектен – салақтық,
Салақтықтан – надандық.
Бірінен-бірі туады,
Жоғалар сүйтіп адамдық,
Еріншек таза жүре алмас,

Кірі-қоңын жуа алмас.

Харекет жоқ, ғылым жоқ,

Өз бойынан ұялмас [6, 78 б.].

Шәкәрім өз туындыларында адамды құрдымға жетелейтін дерт деп жалқаулықты, еріншектікті қатты сынады. Жалқау адам қулық іздеп, *мақтанға салынып, өсек теріп, бекер ел кезіп* кететінің білген ақын өз өлеңдері арқылы осы дерттің алдын алудың философиялық тұжырымын жасап кеткен ойшыл. *Еңбекпен, өрнекпенен, Өнер ойға толықса, Жайнар көңіл, қайнар өмір, Ар ілімі оқылса, – деген Шәкәрім еңбекпен өрнектелген адамның көңілі жайнап, өмірі қайнайды* деген тіл бірліктері арқылы «еңбекқорлық» концептісінің мағыналық өрісін беріп тұр. Шәкәрім ілімінде «арлы азамат» – жақсы мен жаманның айырмашылығын терең түсінетін, сөз бен ісі тұзу, әділ, намысшыл адам, ал бұл арлы адамның барлық өмірлік іс-әрекеттері тек адал еңбектің арқасында «ар», «намыс», «ұждан» түсініктері арқылы өз кемеліне жетіп отырған. Тілдің лексика-фразеологиялық жүйесін сыртқы дүниемен, ақиқат өмірмен тығыз байланыста қарау – қарастырып отырған нысанамыздың қырлары мен сырларын тереңірек түсінудің бірден бір жолы. Ол жүйе арқылы тіл әлемі сыртқы әлем қайталамасы екені анықталады [7, 102 б.].

Ақын халық арасындағы еңбек тәрбиесіне ерекше мән беріп, өз шығармаларында еңбекті адам бойындағы асыл да ең қажетті мінездердің бірі деп жырлап өтті. Еңбекқорлық сынды адам болмысының ең маңызды деген қасиетін жеке тұлғаға қатысты емес, бүкіл адамзат дамуындағы тарихи маңызына көз жеткізе білді [8, 56 б.]. *Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды, Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп, Жаны үшін адамшылық ар сатпайды.* Бұл үзіндіден Шәкәрім танымындағы *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілері *адал, арсыз* деген сөздермен астасып жатыр.

Тікенің болса бойында, Ауырса да өзің жұл. Сергек болсын ойың да, Еріншек болма *құр масыл* [6, 197 б.]. Бұл өлең жолдарында *құр масыл* тұрақты тіркес арқылы *жалқаулық* концептісінің лингвомәдени бірлік өрісін беріп тұр. Бұл тіркестер тілдің бейнелігін, тілдік байлығын көбейте алатын сөздер жиынтығын құрайтын тілдің саналы қабатында тұрған бірліктер, олар ұлттың мінез-кұлқын, түрлі көзқарастарын, қоршаған ортасын сипаттап әрқашан да халық тынысының айнасы болып есептеледі [9, 135 б.].

Адамның ең асылы –

Қиянатсыз ақ бейіл.

Ең зиянкес жасығы –

Тайғақ мінез, екі тіл [6, 197 б.].

Осы шумақтардан байқағанымыз *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілері *қиянатсыз ақ бейіл, тайғақ мінез, екі тіл* ойсурет құрылымдарымен танылып тұр. Қай ұлттың тілінде болмасын дүние бейнесі сол халық тіліндегі ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан адамзаттық тәжірибе мен ойлаудың терең мазмұнын бейнелейді [10, 99 б.]. Әдебиеттегі көркем образдар жүйесі, концептуалды мағына, кейіпкерлердің іс-әрекеті қайшылықты қарама-қарсы құбылыстардың әсерімен шығарманың

көркемділігін байытады, бұл контрастың ең мәнді де басты қасиетін дәл байқатады [11, 78 б.]. Тіл білімінде құбылыстардың қызметін түсіндіруде халық өмірінің дүниетанымынан туындаған әлемдегі барша бағалылықты қарама-қарсы салыстыра, қатар қойып салғастыру арқылы анықтау әмбебап контрастивті тәсіл ретінде адам қасиеттерін анықтау үшін де қолдануға болатындығы дау туғызбаса керек [12, 184 б.].

Адам болмысындағы ақыл, жан, тән бөліктерінің басынан басталған осы бағыты – төмендеу, кері кету болады да, тәннен жанға, одан ақылға ұмтылып жетілуі – кемелдену болып шығады. Адамдағы кемелдену мүмкіндігі мен әрекетінің түпкі сыры мен бастауы – ақыл. Шәкәрім танымында адамды кемелденген қоғам қалыптастыруындағы алға жетелейтін күш – ар, намыс, ұят болса, осы үшеуін басқаратын – ақыл. Ал, бұларды нұрлы жүректе ұстап, өмірде тіршілік барысында жетілдіру аянбай еңбек етудің арқасында қалыптасатыны ақиқат. Шәкәрім тілінде ұлттық нақыштағы мәдениет те, ұлттық таным да халқымыздың тарихын, әдетін, салтын танытатын адал еңбекті уағыздайтын концепт әлемнің тілдік бейнесін тануда ерекше мәнге ие.

Бай ұлық, жуандарды бақты көрмек,

Ол мисыз шолақ оймен баға бермек.

Анық бақ деп айтарлық үш нәрсе бар:

Кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек [6, 103 б.].

Адамның адал еңбек етіп жан бағып, айналасындағыларға құрметті болуының айнымас кепілі деп білген ойшылдың өлеңдеріндегі еңбекке деген сүйіспеншілік осындай тіл бірліктерімен өріледі.

Ақынның өлеңдерінде жалқау, еріншек пенделерді *құдай атқан пендесі* деп ең адами құлдыраудың алғашқы баспалдағы деп таниды.

Даулассаң желдей еседі,

Өзі айтып өзі шешеді.

Үйір болған кісілер,

Жан тыныштық деседі.

Жан тыныштық бұл емес,

Жан дүниенің құлы емес.

Өзің байлап бересің,

Жан жұмысы ол емес [6, 80 б.].

Бұл шумақтар арқылы жалқаулықты әшкерелеген ақын ойының санада еріншектік туралы жинақталған *желдей есетін өсекші, мақтаншақ, өзі айтып өзі шешетін өзіміл* сынды ойбейнелік тармақтармен беріледі. Әрі қарай жалқаулықты тереңдей міней түседі:

Еріншектің қақпаны, Көрінбей көзге жатқаны. Біреу оған ілінсе, Оны құдай атқаны» [6, 80 б.]. Өмір сүру үшін Алланың берген үлкен сыйы бұл тіршілікте мақсат-мүддемізге жетудегі еңбекшілдік әрекеттерімен өмірге мән кіргізу – жер бетіндегі әр пенденің асыл мұраттарының бірі. Ал, жалқаулық концептісі *гибадат жоқ, ақыл жоқ, бәрінің жолын кесетін* дертті ауру сынды ситуациялармен берілген.

Ақынының әйгілі «Мал жимақ» өлеңінде:

«Мақтан үшін мал жима, жан үшін жи,

Қазаққа көз сүзбестің қамы үшін жи.
Арың сатпа, терің сат, адалды ізде,
Ғибадат пен адалдық ар үшін жи.
Ерінбесең еңбекке дәулет дайын,
Жаратқан жоқ жатсын деп бір Құдайың.
Ойласын деп ой берді, көруге көз,
Аяқ берді, тапсын деп басқан сайын.
Егін сал, не сауда қыл, малыңды бақ,
Білім білмек – әр іске шебер болмақ.
Қол өнерден пайда қыл үйреніп-ақ,
Кетпес дәулет осы ғой Құдайға хақ [6, 39 б.].

Осы шумақтардан байқайтынымыздай, Шәкәрім танымы арқылы *адал еңбекпен жан бағу, егін сал, малыңды бақ, адал сауда, білім білмек, кетпес дәулет* сынды қазақ халқының санасында ұлттық менталитет болып қалыптасқан еңбекқорлықтың арқасында адам жететін жетістіктер.

Кейінгі уақыттағы тіл ғылымындағы когнитивті бағыт басқа да өзге ғылым салаларына жаңашылдық әкеліп ғана қойған жоқ, сонымен қатар, өзі де біршама байыды. Сол ғылымдардың ішіндегі санамен ойлау, білім, тәжірибе оны алу мен дамыту барлығы дерлік жаңа сипатқа ие болды [13, 7 б.]. Шәкәрім концептосферасы – ұлттық концептосферасының қайнар көзі, мөлдір бастауы. Себебі, Шәкәрім поэзиясында адам болып қалыптасудың барлық игіліктері мен кереғар мінездердің толық сипаттамалары көрініс табады. Шәкәрім тілі концептосферасы әлеуметтік, қоғамдық, адамгершілік-моральдық мәселелерді көтеретін, тәрбиелік мәні бар жеке концептілерден тұрады.

Нәтижелер

Зерттеу мақаласының нәтижесінде *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілеріне қатысты лексемаларды тақырыптық-семантикалық жағынан сараптай келе, кешенді білім жүйесін, яғни когнитивті үлгісін ұсындық. Шәкәрім тілінің аясында *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілерінің когнитивтік ерекшеліктерін зерттегенде ұлттық мүддеге негізделген таным мен түйсікті бейнелейтін тілдік оралымдардың семантикалық аспектілері айқындалды. Аталмыш тіл бірліктерін концептуалдық талдау барысында тіл мен таным тұтастығында жан-жақты қарастыру бүгінгі лингвистика ғылымының өзекті мәселесі болып саналады. Зерттеу жұмысының барысында *еңбекқорлық // жалқаулық* ұғымдарының тілде таңбаланған көріністерін зерттеуде дәстүрлі бағыттан тыс жаңаша талдаудың үлгісі ұсынылды. Шәкәрім поэзиясындағы *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілерінің ұлттық табиғаты ашылып, негізгі мәденитанымдық маркерлері көрсетіліп, ғаламның тілдік бейнесін танудағы әмбебаптық мазмұны анықталды.

Қорытынды

Поэтикалық мәтін – өте күрделі болмысты қамтитын, дүниені образ арқылы оқырман ой-сезіміне сурет салу арқылы әсер ететін ерекше концептуалдық жүйелерден тұратын әмбебап құбылыс. Ақынның дүние

туралы ақпаратты игеруі, өзіндік жүйелеу базасына қарай тілде көрініс табуы әртүрлі формада көрініс табады. Олар: 1) қарапайым форма (фрейм); 2) күрделі форма (скрипт); 3) сызбалы форма (схема); 4) оқиғалы форма (сценарий); 5) бейнелі форма (ойсурет).

Поэтикалық мәтіндердегі концептілік құрылымдардың көрінісі – автордың менталды көрсеткіші. Заманауи лингвистикада тілді ұлттық таным арқылы тану өзектілігі басым болған тұста Шәкәрім сынды ақындарымыздың шығармаларына когнитивтік талдау жасау арқылы ұлттық мінез бен болмысты тануға мүмкіндік аламыз. Адамдағы кемелдену мүмкіндігі мен әрекетінің түпкі сыры мен бастауы – ақыл. Ал, ақылды адам қашанда еңбек арқылы өз мақсат мүддесін қанағаттандырып отырғанды жөн санайды. Шәкәрім өз өлеңдерінде адам бойындағы жалқаулық пен еріншектікті жеңу арқылы, әрдайым еңбекқорлықты жан азығына айналдырған тұста кемелденген адами құндылықтардың биігін бағындыра алады деген түйінмен өрнектейді.

Қазақ ақындарының ішінде еңбекқорлықты дәріптеп, жалқаулықты қатты сынаған, сол арқылы қалың ұйқыда жатқан қазақты оятуға ұмтылған қазақтың ақыны Шәкәрім еді. Шәкәрім қазақ поэзиясын тақырыптық, мазмұндық жағынан қазақ дүниетанымының шеңберін дамыта отырып, адам болмысының суретін бейнелеуде концептілік өрісін кеңейткен ақын. Оның шығармаларындағы негізгі тұжырымдар мінсіз адам болудың алғышарттары мен адамды құрдымға жетелейтін теріс мінездерді сынау арқылы арлы адам қалыптастырудың барлық адами құндылықтарын қазаққа ұсыну арқылы адамгершілікке тәрбиелеуді алға қойған. Әсіресе өмірінің соңғы жылдарында жазылған қара сөздеріндегі адамгершілік, ар-ұят, тәрбие мәселелерімен қатар жалқаулықты көбірек сынға алады. Шәкәрім өзінің өлеңдерінде еңбекқорлықты барлық ізгілік атаулысының негізгі баспалдағы деп таныса, жалқаулықты күллі әлемнің дұшпаны екендігін келелді мысалдармен дәйектейді.

Ақын өлеңдеріндегі *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілерінің бейнелі түсінікпен вербалдануы ойшылдың ойсуретке негізделген санасының шеберлігін білдіреді. Бұл ұғымдар ақын өлеңдерінде метафора, тұрақты тіркес, паремиялық бірліктер аясында жинақталған. Бақытты өмір сүрудің кепілі болған еңбек адамды ынталандырады, алға жетелейді, мақсатына жеткізеді. Қазақ дүниетанымында берекелі отбасы, шат-шадыман өмір сүру, денінің саулығы, ет жақындарының сүйіспеншілігіне бөлену, мақсатына жеткізетін, рухани, материалдық жетістіктің негізгі кілті болып табылатын *еңбекқорлық* концепті сан ғасырлық өмір тәжірибесінен өткен, ғаламдық дәрежедегі концептіге ие.

Шәкәрім танымында еңбек тәрбиесіндегі әдетке айналған жарасымды мінез-құлық адамды шаттыққа, байлыққа, кетпес дәулетке, адамшылдыққа жетелейтін өмірлік қажеттілік деп танылады. Адам бойындағы кездесетін кереғар мінездердің әсіресе еріншектік пен жалқаулықты *құр масыл, көк жалқау, бос қылжаң* деген тіл бірліктерімен астасып жатыр.

Қорытындылай келе, Шәкәрім поэзиясындағы адам болмысының, оның еңбекке деген қажеттілігі мен еңбек тәрбиесіндегі күнделікті дағды туралы

менталдық түсінік, сөз тіркестері, фразеологизмдер, метафора, теңеу сияқты түрлі тілдік формада берілген. Концептіні біз мәдени реңкте елестетсек, онда *еңбекқорлық // жалқаулық* концептілері қазақ этносының мәдени кеңістігіндегі түрлі коннотациялармен берілетіні рас. Бұл Шәкәрім поэзиясына да тән үрдіс.

ӘДЕБИЕТ

[1]Краткий словарь когнитивных терминов /под ред. Е.С. Кубряковой.– Москва: Издательство МГУ, 1996. – 245 с.

[2]Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998.– 896с.

[3]Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. –Москва: Издательство «Флинта», 2007. –296 с.

[4]Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.

[5]Баймұханбетова М.Б. Абай мен Шәкәрім шығармалары тіліндегі тілдік дәстүрлерінің жалғастығы (когнитивтік аспектіде): ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты, 10.02.02. – Астана, 2009. – 31 б.

[6]Құдайбердіұлы Ш. Сыр сөз. – Алматы: Отбасы хрестоматиясы, 2021. –256 б.

[7]Күштаева М.Т. Тары концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: филология ғылымының канд.диссерт. – Алматы, 2002.–192 б.

[8]Алтынбеков А.Шәкәрім Құдайбердіұлы мұраларындағы әлеуметтік-тәлімдік ойлар: филол.ғыл.канд. ...дис.– Алматы, 2014. –137 б.

[9]Турлыбекова И.А., Нуркенова С.С. Сөйлеу мінез-құлқына қатысты фразеологизмдердің сөзқұмарлықтың көрінісі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2022.– №4(188). – 125-138 бб.

[10]Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері. – Алматы: Экономика, 2012. –190 б.

[11]Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова А. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау.– Алматы: Ел-шежіре, 2017. – 223 б.

[12]Қайдар Ә. Тіл-ғұмыр. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018. – 352 б.

[13]Абдрахманова М.Б. «Көз» концепт: лингвомәдениеті және танымдық парадигмасы: филол.ғыл.канд. ...дис. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық унисерситеті. – Астана, 2008. –115 б.

REFERENCES

[1] Kratki slovár kognitivnyh terminov (Short dictionary of cognitiveterms). Pod red. E.S. Kubrakovoi. Moskva, İzdatelstvo MGU, 1996. 245 s. [In Rus.]

[2] Arutünova N.D. İazyk i mir cheloveka. (Language and peace of man). Moskva, Şkola «İazyki ruskoı kültury», 1998. 896 s. [In Rus.]

[3] Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku (Introduction to Cognitive Linguistics). Moskva, İzdatelstvo «Flinta», 2007. 296 s. [In Rus.]

[4].Mankeeva J. Qazaq tıl bılımnıñ мәseleleri (Problems of Kazakh language education). Almaty, Abzal-ai, 2014. 640 b. [In Kaz.]

[5]Baimūhanbetova M.B. Abai men Şäkärım şyğarmalary tılındegı tıldık дәstürlerınıñ Jalğastyğy (kognitivтік аспектіде) (Linguistic traditions in the works of Abai and Shakarim continuity (cognitive aspect)): f.ğ.k. ğylymi дәrejesın alu ұşın дайындалған disertasıanyñ avtoreferaty, 10.02.02. Astana, 2009. 31 b. [In Kaz.]

- [6]. Qūdaiberdiūly Ş. Syrsöz (Secret word). Almaty, Otbasy hrestomatiasy, 2021. 256 b. [In Kaz.]
- [7]Küştaeva M.T. Tary konseptisiniñ semantikalyq qūrylymy men lingvomädeni mazmūny: filologia ğylymynyñ kand.disert (Semantic structure and linguistic culture of the concept of millet Content). Almaty, 2002. 192 b. [In Kaz.]
- [8].Altynbekov A. Şäkärim Qūdaiberdiūly mūralaryndağy äleumettık-tälimdik oılar: filol.ğyl.kand. ...dis. (Socio-pedagogical thoughts in the legacy of Shakarim Kudaiberdiuly:philol. gy. kand. ...dis.). Almaty, 2014. 137 b. [In Kaz.]
- [9]Turlybekova İ.A., Nurkenova S.S. Söileu minez-qūlqyna qatysty frazeologizmderdin sözqūmarlyqtyñ körinisi (Regarding speech behavior idioms are expressions of verbosity). QazŪU habarşysy. Filologia seriasy. 2022. №4(188). 125-138 bb. [In Kaz.]
- [10].Şoqym G. Genderlik lingvistika negizderi (Basics of gender linguistics).Almaty, Ekonomika, 2012. 190 b. [In Kaz.]
- [11]Syzydyq R., Şalabai B., Ädilova A. Kōrkem mätindı lingvistikalıyq taldau (Linguistic analysis of literary text). Almaty, El-şejire, 2017. 223 b. [In Kaz.]
- [12]. Qaidar Ä. Tıl-ğūmyr. Ğylymi maqalalar jinağy (Language and personality. A collection of scientific articles). Almaty, A. Baitürsynūly atyndağy Tıl bilimi instituty, 2018. 352 b. [In Kaz.]
- [13]Abdrahmanova M.B. «Kōz» konsept: lingvomädenieti jāne tanymdyq paradigması: filol.ğyl.kand. ...dis. Äl-Farabi atyndağy Qazaq ūlttyq unisersiteti. (Eye concept: linguistic culture and cognitive paradigm:philol. gy. kand. ...dis.) Astana, 2008. 115 b. [In Kaz.]

СПЕЦИФИКА ВЕРБАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТОВ «ТРУДОЛЮБИЕ // ЛЕНЬ» В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

*Айткулова Г.А.¹, Розиева Д.С.²

¹Докторант 3 курса специальности «8D02310-Филология», Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан,

e-mail:aitkul_gum1985@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0003-4975-4746>,

²PhD, ассоциированный профессор, КазУМОиМЯ им.Абылай хана, Алматы, Казахстан,

e-mail: rsdifuza@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

Аннотация. В статье рассматривается когнитивный характер концептуальных структур в поэтическом тексте. Когнитивная лингвистика изучает формирование познавательно-теоретических основ познания общественных явлений и мира через язык. Кроме того, в рамках антропоязыковой парадигмы когнитивное бытие народа с разных сторон научно обосновывает через концепт познавательные направления и аспекты языкознания. Концепт считается ключевым компонентом в понимании национального своеобразного мировоззрения, воплощая в себе все содержание культурной самобытности народа. Раскрывая когнитивный характер языковых единиц *трудолюбие//лень* в поэтических текстах, мы можем получить доступ к языковым данным об истинном мире, связанным с видением, культурным познанием и бытом этноса. Это, в свою очередь, дает широкие возможности для признания мировоззренческого сознания нашего народа, порожденного многовековой культурной общностью и потребностью в выживании, трудовыми отношениями. Основная цель нашей статьи – определить познавательную природу концепта *трудолюбие/лень* в языке лирики Шакарима Кудайбергенова. Актуальность статьи заключается в раскрытии когнитивной сущности казахского этноса через языковые единицы, определяющие концепт *трудолюбие/лень* в рамках современной

антропоцентрической парадигмы. Новизна исследовательской статьи объясняется тем, что это первое исследование концепта *трудолюбие//лень* в казахской лингвокультурологии.

В статье определена культурно-национальная семантика языковых репродукций концепта *трудолюбие//лень*, обладающих этнокультурными особенностями в поэтических текстах. В ходе исследования были использованы методы описательного, этнолингвистического, концептуального анализа и ассоциативного эксперимента для определения семантики языковых единиц, относящихся к понятию *трудолюбие//лень*. В исследовании использованы фундаментальные труды отечественных и зарубежных ученых когнитивной направленности.

Научная ценность и практическая значимость изучения концепта *трудолюбие//лень* в контексте когнитивной лингвистики в том, что результаты могут быть использованы в качестве учебных материалов для подготовки курса лекций «Концептуальная структура поэтических текстов», а также являются вкладом в область когнитивной лингвистики и когнитивной семантики.

Ключевые слова: поэтика, концепт, фрейм, ассоциация, схема, коннотация, семантика, национальное мировоззрение, культурный знак

FEATURES OF VERBALIZATION OF CONCEPTS «INDUSTRIOUSNESS//LAZINESS» IN POETIC TEXTS

*Aitkulova G.A.¹, Rosiyeva D.S.²

*¹3st year doctoral student of Philology "8D02310", M. Auezov South
Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan,

e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0003-4975-4746>

²PhD, associate professor, Ablai Khan KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: rsdifuza@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

Abstract. The article discusses the cognitive nature of conceptual structures in a poetic text. Cognitive linguistics forms the cognitive-theoretical foundations of cognition of social phenomena and the world through language. In addition, within the framework of the anthropospecific paradigm, through the concept of the cognitive essence of the population, scientific substantiation of cognitive directions and aspects of linguistics from different angles. The concept is considered a key component in the understanding of the National worldview, embodying in itself all the content of the cultural essence of the people. In the process of revealing the cognitive nature of the language units of «*industriousness//laziness*» in poetic texts, we have access to linguistic data related to the vision of the true World, Cultural Cognition and life of an ethnic group. This, in turn, gives us a great opportunity to recognize the cultural community that our people have accumulated over the centuries, and the worldview consciousness caused by the need for survival, Labor Relations. The main purpose of our article is to determine the cognitive nature of the concept of «*industriousness//laziness*» in the language of the lyrics of Shakarim Kudaibergenov. The relevance of the article lies in the disclosure of the cognitive essence of the Kazakh ethnic group through language units that define the concept of «*industriousness//laziness*» within the framework of the modern anthropocentric paradigm. The novelty of the research article can be attributed to the first study of the concept of «*industriousness//laziness*» in Kazakh linguoculturology.

The article defines the cultural and national semantics of the concepts of «*industriousness//laziness*» in poetic texts of linguistic turns with ethnocultural consciousness. In the course of the study, descriptive, ethnolinguistic, conceptual analysis and associative experiment methods were used to determine the semantics of language units related to the concept

of «*industriousness//laziness*». In the course of the study, the fundamental works of domestic and foreign scientists in the cognitive direction were used.

The scientific value and practical significance of studying the concept of hard work//laziness in the context of cognitive linguistics is that the results can be used as educational materials for preparing a course of lectures “Conceptual structure of poetic texts”, and are also a contribution to the field of cognitive linguistics and cognitive semantics.

Keywords: poetics, concept, frame, association, scheme, connotation, semantics, national worldview, cultural sign

Статья поступила 24.04.2023